
Õitseng või madalseis? Esimene maailmasõda ja kirikuelu Eestis

Priit Rohtmets

Esimene maailmasõda oli kirikuelus murdepunkt, mis raputas põhjalikult seniseid võimusuhteid ja seeläbi kirikut kuni kogudusteni. See põhjustas kirikus madalseisu, ent teiselt poolt andis see uue tõuke kirikute reformimiseks ja usu elu mitmekesistamiseks.

Juba sõja esimesed kuud tõid Venemaal kaasa rahvuslike meeleolude tõusu. See pingestas paljurahvuselises impeeriumis eri rahvuste vahelisi suhteid. Eesti- ja Liivimaal kulmineerusid pinged Vene kesk- võimu ja kohaliku baltisaksa aadelkonna vastasseisuga. Balti kubermangudes sajandeid võimul püsinud baltisakslastest said üleöö põlu- alused. Etnilised jõujooned ühtisid suuresti usulistega. Sõja ajal sai üha enam kõlapinda suurvene mentaliteet ja retoorika, slaavi rahvaste ühtsus ja selle nurgakivina õigeusk. Luterlus sai aga külge saksa usu märgi ja selle mõjul hakati protestantlike kirikute tegevust piirama.

Samas ei jätanud sõda mõjutamata ka õigeusu kiriku olukorda, sest sõja tulemusena suurenesid sisepinged kiriku ladviku ja vaimulik- konna vahel. Valitsus- ja ka kirikuringkondades hakati üha valjemalt nõudma kiriku reforme ja riigi järelevalve nõrgendamist. Eesti õigeusklike seas usu elu maailmasõja ajal aktiveerus, kiriku jumala- teenistuslikku elu hakati rikastama, senisest enam kõlas liturgial koguduselaul ja rohkem rõhku pandi jutlusele. Eestlastest preestrite eestvedamisel hakati korraldama vaimulikke kõneõhtuid. Ühtlasi asusid eestlastest õigeusklikud nõudma suuremat iseseisvust oma kiriklike küsimuste üle otsustamisel ja kordasid juba varem esitatud nõudmist nimetada ametisse eestlasest vikaarpiiskop. Tõsi, kirikus valitsevaid probleeme nagu ka kiriku tulevikuperspektiive nähti

siinses õigeusu kogukonnas mõnevõrra erinevalt. Need diskussioonid kandusid üle ka Eesti omariikluse perioodi. Ühelt poolt tähtsustati Vene Õigeusu Kiriku pikka teoloogilist ja liturgilist traditsiooni, teiselt poolt aga rõhutati eestlaste enda usulist tunnetuslaadi ja sellele vastavat usulist elu.

Õigeusu kiriku vaimulikud kritiseerisid sõja ajal valjuhäälselt luterlust. Arvustati luterluse seniseid privileege ja tembeldati see saksa usuks. Sama karm oli kriitika vabakoguduste suhtes. See oli osaks protestantlike kirikute vastasest retoorikast, mille mõju hakkasid võimud vabakoguduste palvekoosolekuid alates 1915. aastast piirama. 1916. aastal keelati kogu nende usuline tegevus. 1917. aasta alguses asus Vene keskvoim seda uuesti reguleerima, töötades välja täpsed juhised palvekoosolekute korraldamise kohta, aga tõelise muutuse tõi vabakoguduste olukorda siiski alles 1917. aasta Veebruarirevolutsioon, millega usulised kitsendused kaotati. Erinevalt luteri ja õigeusu kirikutest saadeti vabakoguduste jutlustajad maailmasõja ajal rindele ning see mõjutas ka nende usulist tööd.

Alates 1914. aasta lõpust hakati piirama ka luteri kiriku tegevust. Baltisakslaste ja kõige saksapärase vastane propaganda ja aktsioonid hõlmasid nii isiku- ja kohanimede muutmist, saksa seltside sulgemist kui ka saksa keele kasutamise keelustamist ühtviisi kirjasõnas ja suulises suhtluses. 1914.–1915. aastal suleti luterlikud noorte- ja misjoniorganisatsioonid ning alates 1914. aasta sügisest hakati Eestist Siberisse ja mujale Venemaale välja saatma luteri kiriku vaimulikke. Eestist saadeti välja ka vennaste- ja vabakoguduste juhte. Selle kõrgajaks kujunes 1915. aasta, kui rinne jõudis Baltikumi ja ärevus ühiskonnas aina kasvas. 1915. aastal saadeti Eesti alalt välja üle 20 luteri vaimuliku, kellest enamiku moodustasid baltisakslased, kuid nende seas oli ka üksikuid eestlasi. Nii Liivimaa kui ka Eestimaa konsisoorium jäid ühtlasi ilma ka oma juhtidest.

Vene keskvoim piiras ühtlasi Tartu ülikooli usuteaduskonna tegevust. Teaduskond muutus saksakeelsest venekeelseks. Sel põhjusel jäi 1916. aasta sügisel ametisse vaid kaks professorit. Ülejäänud õppejõud otsustasid oma kohalt tagasi astuda. Samal ajal langetas Vene täitevõim otsuse usuteaduskond sulgeda ja asuda kavandama luteri kiriku vaimulike koolitamiseks spetsiaalse seminari avamist. Sellisel segasel

ajal lubas täitevvõim eesti ja läti rahvuslike ringkondade pingutuste tulemusena avada teaduskonnas eesti ja läti praktilise usuteaduse professuuri. Neile kohtadele valitud professorid asusid ametisse 1917. aasta alguses. Usuteaduskonna sulgemine jäi Veebruarirevolutsiooni järel soiku ja teaduskond avati ka 1919. aastal tööd alustanud Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis.

Sõda tõi kirikule tööd juurde. Jumalateenistused, millega saadeti sõtta kohalikke mehi, mobiliseeritavate meeste andmete kogumine koguduste meetrikaraamatutest, sõdurite kirjavahetuse vormistamine, surnud sõdurite matmine, surnud ja haavatud sõdurite perekondade eest hoolitsemine, surmateadete kohaleviimine, sõja alguses laulatuste ja ristimiste kasv, sõjavangide usuline teenimine – kõik need olid ülesanded, mida luteri ja õigeusu vaimulikel tuli sõja ajal täita. Nii asjaajamine kui ka usutalituste arv kasvas mitmekordseks, samal ajal aga luteri kiriku vaimulikkond väljasaatmiste tõttu vähenes.

Luteri kiriku eestlastest vaimulik- ja liikmeskond hakkas sõja ajal kavandama muutusi kirikukorralduses. Selleks tegi pingutusi ka Vene keskvõim, kes soovis uue kirikukorraldusega baltisakslased nende senistest privileegidest ilma jätta. Et aga Vene sisepoliitiline elu oli tormiline ja liikus kriisist kriisi, ei jõudnud Vene keskvõim senist kirikukorraldust muuta ja siingi tõi muutuse alles 1917. aasta revolutsioon. Nii õigeusu kui ka luteri kiriku puhul olid reformikavad selleks ajaks juba põhjalikult läbi töötatud ja see lihtsustas nende vastuvõtmist revolutsiooni järel.

Maailmasõda säästis Eestis kirikuhooneid ja ka vaimulikkonna kaotused sõjas olid väga väikesed. Kuigi maailmasõja alguses ristimiste ja laulatuste arv märgatavalt kasvas, jäi kirikuelu hiljem paljuski väga praktilistel põhjustel aasta-aastalt kiduramaks ning jätkus juba 1905. aasta revolutsiooni järel alguse saanud kiire langus, mis süvenes Eesti omariikluse perioodil.

Kokkuvõte ÕESI koosolekul 23.11.2016 peetud ettekandest.

Vallanimede küsimus 1930. aastate vallareformis

Taavi Pae, Madli-Johanna Maidla

Vallad kui omavalitsusüksused on praeguseks pea kaks sajandit vanad ja nende ajalugu kannab endas ka osakest Eesti ajaloost. Valdade tööpõhimõtteid ja olemust on kujundanud kõik valitsenud võimud ning see kajastub ka vallanimedes. Valdade liitmine ja selle kaudu neile uute nimede andmine on praegugi päevakajaline teema. Käimasoleva riigi- ja haldusreformi tulemusena väheneb omavalitsuste üldarv Eestis oluliselt ning ühinenud omavalitsusüksuste nime- ja identiteediküsimus on terav. Lähiminevikust leiame konkreetse näite, kui 2008. aastal Halliste ja Abja vald olid ühinemislepingu koostamisel juba lõppfaasi jõudnud, kuid uuele vallale nime leidmine katkestas protsessi. Kui tõmmata paralleel 1930. aastatega, soovitati Kaiu ja Kuimetsa valla nimeprobleemi lahenduseks võtta kasutusele kohanimi *Riiuvald*. Eesti valdade alguseks võib lugeda XIX sajandi haku talurahvaseadusi, mille järel hakati looma mõisakogukondade kaupa nn mõisavaldasid. Konkreetsema sisu valdadele andis 1866. aasta „Valla kogukonna seadus”. Suurem osa Eesti valdadest sai oma nime mõisa järgi, mille maadele ta asutati. XIX sajandi viimastel kümnenditel toimunud valdade liitmiste tulemusel said uued vallad endale enamasti ühe liitunud valla nime. Pärast Eesti riigi iseseisvumist tehti mitmeid katseid läbi viia haldusreformi. Enamasti see takerdus sisepoliitilistes võitlustes ja 1920. aastatel valdu massiliselt ei liidetud. Seega ei olnud põhjust muuta ka nimesid. Ettepanekuid küll tehti, kuid need lükati tagasi või edasi põhjendusega varsti jõustuvast uuest haldusjaotusest. 1930. aastate alguses alustas vallanimede eestistamist nõudma 1928. aastal loodud Eesti Rahvusluse Ühing (ERÜ). 1930. ja 1931. aastal saatis ERÜ maavalitsustele võõrapäraste vallanimede nimekirjad ja omapoolsed uute nimede soovitused, mille

oli kokku pannud ühingu nimede eestistamise toimkond M. J. Eiseni juhtimisel. Peamiseks võõrapärasuse põhjuseks oli nime pärinemine endise mõisniku nimest. Valdade nimeküsimumusega sundisid tegelema ka puhtpraktilised põhjused (nt samanimelised vallad, mis häirisid postiasutuste tööd). Valdade nimed tõusid arutluse alla teravamalt jällegi 1930. aastate teisel poolel toimunud vallareformi käigus. Kuigi reformi kava kinnitati juba 1935. aastal, lükkus see keerulise sisepoliitilise olukorra tõttu edasi. Kõige enam muudeti vallanimed 1938. aastal, kui pandi lõplikult kokku haldusreformi kava. Nimede muutmise aluseks sai 19. aprillil 1938 riigihoidja dekreedina välja antud koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seadus. Selle kohaselt pidid kõik haldusüksused ja asulad kandma eestipäraseid nimesid ja senini kasutuses olevad võõrapärased, labase tähenduse või halva kõlaga nimed kuulusid muutmisele. Koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seadusega loodi siseministeeriumi juurde nõuandva organina ka Kohanimede Nõukogu. 1939. aastal läbiviidud valdade reformi tulemusel tekkinud 248 vallast 52 said endale täiesti uue nime ehk sellise, mis ei sisaldunud ega olnud tuletatud ühinenud valdade nimedest. Pea täielikult vabaneti saksakeelsetest mõisanimedest pärinevatest valdade nimedest.

Kokkuvõte ÕESI koosolekul 12.10.2016 peetud ettekandest.

Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses

Olev Liivik

Kahe ümberasumisega lahkus Eestist aastatel 1939–1941 Saksamaale üle 21 000 inimese. Esimese, 1939.–1940. aastani toimunud ümberasumise osas valitseb võrdlemisi suur üksmeel, et ümberasujad olid enamjaolt baltisakslased. Ent teise, nn järelümberasujate osas, kes läksid Saksamaale 1941. aasta veebruarist aprillini, on ümberasujate etnilise kuuluvuse kohta esitatud väga erinevaid andmeid ja hinnanguid. Kui ametlikel andmetel, mille koostasid sõltumatult NSV Liidu ja Saksa Reichi ametkonnad, moodustasid umbes 8000 ümberasuja hulgas sakslased ligemale kolmveerandi või rohkem, siis sõjajärgsetel aastakümnetel ilmunud käsitlustes on sakslaste osakaalu loetud märksa tagasihoidlikumaks. Väärrib märkimist, et hinnangud on arvatavasti motiveeritud kirjutaja enda rahvuslikust määratlemisest: eestlased on oletanud, et ümberasunute hulgas oli eestlasi rohkem kui sakslasi, baltisakslased aga vastupidi, et sakslaste arv ületas eestlaste oma.

Ametliku statistika järgi ei saanuks mittedakslastest ümberasujate arv ületada sakslaste oma, kuna ümberasustamisele kuulusid saksa rahvusest isikud. Mittedakslastel oli tulenevalt ümberasumise kokkulepetest Eesti Vabariigi ja Saksamaa vahel 1939. aastal ning NSV Liidu ja Saksamaa vahel 1941. aastal võimalik ümber asuda vaid selleks soovi avaldanud sakslastest perekonnaliikmetega.

Esimesel ümberasumisel piiritleti ümberasumise õigust omavate isikute ring saksa kultuuro-mavalitsuse liikmetega, kes olid kantud

saksa rahvusnimekirja, nendega, kes olid saanud siseministeeriumilt saksa rahvusse kuulumise tunnistuse ja kellele oli tõend väljastatud rahvuse aluste määramise seaduse põhjal. Nõnda võis ometi ümberasumisele pääseda neidki, kellele ei oleks 1939. aastal kehtinud õigusnormide järgi saanud väljastada tunnistust sakslaseks olemise kohta, ent kes olid demokraatliku riigikorralduse ajal enne 1934. aastat, kui rahvuse määramine oli Eesti kodanikele vaba, saanud saksa kultuur-omavalitsuse liikmeteks.

1941. aasta järelümberasumise ajaks oli Eesti Vabariigi vähemusrahvuste poliitika kokku varisenud ja enam ei kehtinud ka rahvuse aluste määramise regulatsioon. Ümber asuda soovinutel, keda Saksamaa oli nõustunud vastu võtma, tuli esitada suuline või kirjalik avaldus Saksamaa ja NSV Liidu ümberasumise segakomisjonile, lisades juurde saksa kodakondsust või saksa rahvusesse kuulumist tõendavad dokumendid. Viimaseid ei olnud aga ümberasumise kokkuleppes loetletud. Enamasti esitati komisjonile sünni-, ristimis- ja leeritunnistusi, aga ka saksa kogudusse ja endisse saksa kultuuromavalitsusse kuulumist tõendavad dokumendid ning Eesti Vabariigi isikutunnistusi, millel võis sõltuvalt selle väljaandmise ajast olla isiku rahvuslik kuuluvus märgitud või mitte. Esimesel juhul võidi anda isikutunnistusele tähendus ümber asuda soovinu rahvuse tõendamisel, kuid kaasaegsete mälestused viitavad asjaolule, et nii ei tarvitsenud see alati olla.

Isikutunnistusi hakati välja andma 1919. aastal. Esimese isikutõendava dokumendina Eesti ajaloos kanti sinna omaniku rahvus. Pärast Eesti Vabariigi põhiseaduse vastuvõtmist 1920. aastal, mis sätestas, et Eesti Vabariigi kodanik on oma rahvuse määramises vaba, hakati pöörduma Eesti ametiasutuste poole rahvuse muutmiseks isikutunnistustel. Nähtuse ulatuse kohta usaldusväärsed andmed puuduvad, kuna enamasti sooviti ametiasutustelt teada, kuidas peaks konkreetsel juhul toimima. Üldjuhul avaldati soovi muuta eesti rahvust mõne vähemusrahvuse vastu, aga leidis neidki, – peamiselt Lätis sündinuid, – kes soovisid läti rahvuse muutmist eestlaseks. Tõenäoliselt oli sellistel juhtumitel taotleja oma rahvuse jätnud deklareerimata ja ametnikud olid oletanud, et Lätis sündinu on rahvusliku kuuluvuse poolest lätlane.

Eesti kodanike huvi oma rahvust muuta valmistas Eesti valitsusele muret. Viidates põhiseadusliku õiguse kuritarvituste ärahoidmisele,

võttis siseminister ennetavalt põhiseaduse jõustumise eel vastu määruse, millega sätestati, et rahvuse määramine võib sündida ühekordselt ja rahvuse deklaratsioon, mis tehakse pärast põhiseaduse jõustumist, loetakse lõplikuks. Õigus rahvuse muutmiseks isikudokumentides kehtis nendel juhtudel, kui siseministeerium luges taotlust põhjendatuks, ning tingimusel, et isikutunnistus oli väljastatud enne põhiseaduse jõustumist. Niisiis kavatseti administratiivselt kitsendada rahvuse vaba määratlemise põhimõtet, mis ei omanud isegi veel formaalselt õiguslikku tähendust.

Praktikas olid Eesti ametivõimud rahvuse muutumise taotlejate suhtes 1920. aastate alguses võrdlemisi vastutulelikud. Rahvust võidi muuta ka nendel isikutunnistustel, mis olid väljastatud pärast põhiseaduse jõustumist, kuid osa avaldusi lükati siiski ka tagasi. Samas tuleb rõhutada, et taotluste arv oli üsna väike. Rahvusarhiivis säilitatavate rahvuse muutumise materjalidest võib järeldada, et 1920. aastate esimesel poolel võis juhtumite arv küündida kuni saja juhtumini aastas. Suurem jagu taotlejatest soovis isikutunnistusel oma rahvuse muuta „sakslaseks”, kusjuures valdavalt oli taotlejatel varemalt isikutunnistusele kantud rahvuseks „eesti”. Väärib märkimist, et taotlejate hulgas oli igal aastal mitmeid samuti hiljem 1941. aastal Saksamaale lahkunud nn järelümberasujaid.

Rahvuse muutmise taotluste arv suurenes peale Saksa kultuuroomalitsuse loomist 1925. aastal kuni mõnesaja juhtumini aastas. Siseministeeriumi poole pöördusid põhiliselt selle ajani ennast juriidiliselt eestlastena määratleda lasknud Eesti Vabariigi kodanikud, soovides muutuda „sakslasteks”, et astuda saksa kultuuroomalitsuse liikmeks. Erinevalt 1920. aastate algusest tõusis niisamuti märgatavalt tagasi lükatud taotluste hulk. Mitmed taotluse esitanud ei leppinud siseministeeriumi otsusega ja kaebasid ministeeriumi kohtusse. 1927. aasta lõpus võttis riigikohus rahvuse muutmise kaasuses vastu tähendusriikka otsuse, tunnistades piirangud rahvuse vahetamiseks põhiseaduse vastaseks.

Seepeale prognoositi rahvuse muutmise avalduste plahvatuslikku kasvu. Need hirmud ei täitunud, ent sellegipoolest asuti paremerekondade initsiatiivil menetlema rahvuse muutmise seadust, mis pidanuks takistama eestlastel rahvusliku kuuluvuse muutmist, kuid oleks

lihtsustanud vähemusrahvuse esindajatel seaduse silmis muutuda eestlasteks. Vasakerakondade vastuseisu tõttu jäi seadus tol korral vastu võtmata. Kõigele lisaks loobuti 1930. aastast tulevaste õiguslike vaidluste ärahoidmiseks isikutunnistusele rahvuse märkimisest sootuks.

Pärast Konstantin Pätsi korraldatud riigipööret astus riigivõim samme eestluse kaitsmiseks ja tugevdamiseks. Üks selliseid abinõusid oli rahvuse kuuluvuse aluste määramise seaduse vastuvõtmine 1934. aasta oktoobris, millega tehti eestlastele rahvuse vahetamine praktiliselt võimatuks, küll aga ei keelanud seadus vähemusrahvuse esindajail rahvust muuta. Nüüdsest hakkas kuuluma siseministeriumi pädevusse rahvuse kuulumise tunnistuste väljastamine, kuid rahvuse märget isikutunnistusel ei taastatud.

Viimane asjaolu omas tähendust 1941. aasta ümberasumise kontekstis. Nimelt võis 1930. aastatel välja antud isikutunnistuse omamine osutada päästerõngaks neile eestlastele, kellel õnnestus 1941. aastal esitada ümberasumise komisjoni ees mõne muu dokumendi põhjal tõestada kuuluvust saksa rahvusse. Teiselt poolt võidi ümberasumisekomisjoni NSV Liidu esindajate poolt tagasi lükata avaldused, kui taotleja esitas komisjonile 1920. aastatel väljastatud isikutunnistuse, milles saksa rahvuse asemel oli märgitud mõni muu rahvus, olgugi, et muud dokumendid võisid kinnitada isiku kuulumist saksa rahvusesse.

Dokumendid, mille põhjal võisid ümberasumiskomisjonid saksa rahvusesse kuulumist kindlaks teha, olid sünni-, ristimis- ja leeritunnistused ning saksa kogudusse kuulumise tõendid. Neist viimased adresseeriti spetsiaalselt ümberasumise komisjonile; enamasti väljastasid neid eestlastest kirikuõpetajad, sest saksakeelsed kogudused olid esimese baltisakslaste ümberasumise ajal oma tegevuse lõpetanud. Mõistagi ei tõestanud niisugused dokumendid isiku sünnijärgset rahvuslikku päritolu, vaid parimal juhul seda, millisesse keele- ja kultuuriruumi kuuluti. Pealegi esitati neid ümberasumiskomisjonile neid valikuliselt: ebasoodsad tõendid võidi heita kõrvale ning kasutati ainult niisuguseid, millega oli lootust komisjonist hankida luba ümberasumiseks Saksamaal.

Eelnevat arvesse võttes ei ole üllatav, et suurem osa 1941. aastal Saksamaale lahkujatest olid ümberasumiskomisjoni andmetel

sakslased. NSV Liidu ümberasumisekomisjoni lõpparuande kohaselt oli 7813st 1941. aastal Saksamaale ümberasunust koguni 6441 sakslased, 1028 eestlased ning ülejäänud 354 kuulusid mõnda muusse rahvusse. Saksamaale jõudmise järel tehti ümberasujatele põhjalik taustakontroll, mis puudutas muuhulgas päritolu ja rahvuslikku kuuluvust. Mittesakslasi näidati ümberasujate hulgas mõnevõrra arvukana võrreldes ümberasumise lõpparuandes kajastatuga. 1941. aasta talvel ja kevadel põgenike laagritesse paigutatud järelümberasujate hulgas määratleti mittesakslastena 2055 inimest, ent segapäritoluga ümberasujad, kelle üks vanematest oli sakslane, ja segaperekonnad, kus üks abielupooltest sakslane, loeti enamasti sakslaste hulka. Enda sakslaseks tunnistamine oli vältimatu eeldus Saksa Reichi kodakondsuse taotlemisel, ja isegi niisugustel juhtudel, kui saksa juured puudusid. Lühidalt öeldes oli oma tulevikku Saksamaaga seostav ümberasuja sunnitud ennast määratlema sakslasena. Teiselt poolt võib Saksamaa ja Eesti arhiividest leida arvukalt juhtumeid, kui Saksamaa ja NSV Liidu sõja puhkemise järel paluvad ümberasujad ennast arvata sakslaste asemel mittesakslaste kategooriasse lootuses pöörduda kodumaale tagasi. Sõja lõppedes muutusid ikkagi üsna paljud 1941. aasta ümberasujad, kelle eesmärk oli Saksamaalt emigreeruda, formaalse rahvusliku kuuluvuse poolest uuesti eestlaseks ja loobusid Saksa kodakondsusest.

Nõnda võib oletada, et mittesakslaste arv ümberasujate seas võis olla märgatavalt suurem sellest, mida esitati sõjaaegsetes ülevaadetes. Sellegipoolest oleme sunnitud konstateerima, et puuduvad usaldusväärsed lähteandmed ja meetodika sakslaste ja eestlaste või sakslaste ja muude rahvuste vahekorra selgitamiseks 1941. aasta ümberasujate hulgas. Olles tõmmatud geopoliitiliste tõmbetuulte kätte ei olnud nende rahvuslik määratlemine determineeritud, vaid oli mõjutatud suuresti Teise maailmasõja sõjalis-poliitilistest protsessidest, võimude survest, ametnike lähenemis- ja tõlgendusviisidest ning ümberasujate eneserepresentatsioonidest.

Kokkuvõte ÕESI koosolekul 26.10.2016 peetud ettekandest.

Eesti koorilaulu lõhestatusest nõukogude aastail

Hain Rebas

Juba 1944. aastal kutsus ENSV/EKP juhtkond tagasi kodumaale Jaroslavi evakueerunud Gustav Ernesaksa korraldama järgmist, alles 1947. aastal toimunud laulupidu. Teatavasti sai Ernesaksast pikapeale laulupidude keskne kuju, armastatud Laulutaat. Samas oli ta väidetavalt isikuomadustelt kergelt šantažeeritav ja aravõitu, mistõttu jäi aastakümneteks süsteemi pantvangiks. NLKPsse ta aga ei astunud.

Seoses EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumiga 1950. aastal vallandas seltskond Eesti NSV Moskvale lojaalseid võimumehi „natsionalismi” pähe ka kõik vanemad eesti heliloojad ja dirigendid. Lavalt „pühiti minema” kolm neljast 1950. aasta laulupeoks ettenähtud üldjuhust. Neist staažikaim ja võimekaim oli Eesti esimene ja ainus kooridirigeermise professor Tuudur Vettik. Teised olid Alfred Karindi ja Riho Päts. Konservatooriumi õppejõu ametist tagandati ka „Eesti lipu” ehk laulu „Kaunistagem Eesti koad” viisistaja Enn Võrk. See lugu on üsna tuntud. Vähem on ehk mõeldud sellele, et niiviisi löi stalinistlik parteiladvik Ernesaksale kui Jaroslavlvi veteranile ja 1947. aasta Stalini preemia laureaadile võimalused edaspidiseks karjääriks. Kõik ta võimalikud konkurendid n-õ kõrvaldati. Lavale jäeti üksinda särama Ernesaks. 1951. aastal autasustati teda juba teise Stalini ja lisaks veel Lenini ordeniga küllap 1950. aasta (XIII) sünge laulupeo eduka korraldamise eest. Varasemate tegijate Vettiku, Karindi ja Pätsu asemel figureerisid seal uute eestvedajatena seltsimehed Tjumin ja Stepanov. Kuue lauluga kiideti Stalinit.

Edaspidiste laulupidude repertuaarides hakkasid puuduma sõjaeelsed eesti koorilaulu klassikud, nagu Karl August Hermann, Aleksander Saebelmann/Kunileid, Miina Härma, Peeter Süda, Juhan Simm, Adolf Vedro, Enn Võrk, Rudolf Tobias, Cyrillus Kreek ja Artur Kapp. Asemele tulid seltsimehed Dunajevski, Popovitš, Aleksandrov,

Filippenko, Svešnikov, Muradeli, Vazovski, Holminov jpt. 1960. aasta laulupeoks kasvasid vene koorid 2000 lauljani.

Samal ajal kui Eestimaal lauldi ülistuslaule Stalinile, vaevles Tuudur Vettik kaugel vangilaagrites kuni 1956. aastani. Enn Võrk oli nagu Ernesakski õppinud Artur Kapi käe all ja loonud sellised laialt levinud helitööd, nagu eesti lipulaul „Kaunistagem eesti kodaj”, mis muidugi paugupealt keelati, lüüriline „Helise ilma” ja romantiline „Ma lillesideme võtaks”. Võrk pidi oma surmani 1962. aastal virelema Tallinnas klaverihäälestajana, tehes juhutöid Raplas ja mujalgi. Ka tema „Eesti on me isamaa” (1934) pandi põlu alla.

Kui Ernesaks 1967. aasta sügisel gastroleeris oma RAMiga Rootsis, olevat Stockholmi kontserdi puhul 15. septembril Stockholmi Eesti Meeskoor (SEM, 1944–) endale varunud kontserthoone esimese rõdu. Tuleb meeles pidada, et SEM oli tollal RAMist suuremgi koor, oli juba käinud USA-turneel (1963), ja koosnes, nagu RAMgi, valdavalt endistest rindemeestest. Kui aga RAMis domineerisid punakorpuse mehed, siis SEMis moodustasid ülekaalu RAMi endised vastased, st soomepoisid ja Eesti Leegioni võitlejad. Nii need eesti mehed seal siis seisid, nagu räägib legend, veidi enam kui 20 aastat pärast sõja lõppu. Ühed laval, teised rõdul. Kõik Eesti laulu- ja lahingumehed.

RAMi kontsert lõppenud mühisenuel SEM rõdul püsti ja alustanud laialt Eesti hümmi, st „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”. Seepeale tekkinud segadus ja probleem, et mis toimub, mida see tähendab ja – kas nagu neid kodus ette hoiatud, see on ikkagi „natsionalistlik provokatsioon”, või mis? Jäädvustatud foto aga näitab, kuidas Ernesaks ulatab „kõik oma kimbud” ilusa žestiga salongis istuvalle Marie Underile. Kaunis ja julge samm punavõimude rõhutud pantvangi poolt.

Siinse meenutuse iva peitub faktis, et RAMi juhataks küll suur Ernesaks, aga SEMi esimene ja pikaajaline dirigent oli Eduard Tubin. Ning pole tartlane, kümne sümfoonia, kahe ooperi ja ühe balletti jne looja Tubin eesti muusika ajaloos olnud kunagi kehvem või kahvatum tegija, kui märksa kohalikumalt tegutsenuel Ernesaks. Lisaks eelnevale pole ju Eduard Tubina koorilaulud Ernesaksa omadest sugugi vähem lauldavad, näiteks Betti Alveri tuntud teemal „Kaks saarlast” ja lõbusad meeskooripalad „Muhu kannanöör” ja Saaremaa kohanimedele leidlikult ehitatud „Sõmeralt Sõrmikule”.

Täiesti kindlasti ei piirdu Eesti sõjajärgne kultuurielu ja nn laulupidundus üksnes Eesti NSVga. Suurepäraseid laulupidusid pidas eesti rahvas juba *diipiidena* Saksamaal ja põgenikena Rootsis. Seal loodi juba 1945. aastal Juhan Aaviku juhtimisel Eesti Lauljaskond Rootsis. Selleks ajaks töötasid juba mitmed eesti koorid Rootsis, näiteks suured mees- ja segakoorid Stockholmis ja arvestatavad segakoorid Göteborgis, Norrköpingis, Hälsingborgis, Boråsis ja mujalgi.

Nii toimusidki esimesed sõjajärgsed regionaalsed eesti laulupäevad 1946. aasta suve hakul, mitte Eesti NSVs, aga Altenstadtis Saksamaal kaheksa koori ja ligi 300 lauljaga ja võidupühal Lääne-Rootsi Hindåsis. Suve lõpus esineti Saksamaal Geislingenis juba laulupeo mõtmes 21 koori ja 882 lauljaga. Suuremad Kesk-Rootsi eesti laulupäevad peeti laulupeo eelproovina Norrköpingis 1947. aastal ning Lääne- ja Lõuna-Rootsi suvepäevadel ka Hindåsis „vähemalt tuhande” inimesega.

Esimene Rootsi-Eesti laulupidu Stockholmis 1948. aasta suvel ühendas 21 koori ja 600 lauljat, lisaks neile veel segakoor Lübeckist. Kanadas organiseeruti teatavasti hiljem, 1957. aastal Torontos. Seal tulid siis kokku 16 koori üle 500 lauljaga.

Eelnevate elutute, tuimade numbrite taga peitub igati arvestatav meie laialipaisatud ja räsitud sõjapõgenike inimlik ettevõtlikkus. Kõike tuli alustada absoluutsest nullist, võõral maal, põlve otsas. Polnud ju väliseestlastel riiklike asutusi, trükikodasid, palgatud eestvedajaid ega suurt, ülivõimast organisatsiooni ja propagandamasinat. Kõik tuli ise välja mõelda, omavahel läbi vaielda, kokku leppida, ise korraldada: kõigepealt kohapeal, siis regioonis, siis üleriigiliselt, edasi juba ülemaailmselt ja korduvalt, üle maade ja merede. Loomulikult oli tervel sel kultuurilisel ettevõtlusel oma kindel poliitiline siht. Sealjuures moodustasid laulupidundus ja rahvatants vaid laialt tähelepandavaid abinõusid otstarvele: juhtida rahvusvahelist tähelepanu Eesti olukorrale, nõuda vabadust Eestile!

Teatavasti leidis esimene ESTO aset Torontos 1972. aastal. Seal, esimesel üleilmsel Eesti Rahvuskongressil esindasid ligi 350 delegaati ja 200 organisatsiooni peaaegu kõikidelt eestlaste asukohamaadelt vabas maailmas. Vabadusnõuet Eestile toetasid käetõstmisega 15 000 Toronto raekojaplatsile kogunenud eestlast. Laulupeo

avataktiks oli Johannes Hiiobi harras ja pühalik „Ole ustav surmani”. Esinesid noortekoor 500 lauljaga, ühendatud 350liikmeline naiskoor, ühendatud 200liikmeline meeskoor, suur ühendatud segakoor ja pillikoor. Järgnes pidustuste finaali Valguspidu 20 000 osavõtjaga. Ning pidasid 1500 eesti noort skautide-gaidide suurlaagrit Kotka-järvel Muskoka metsades.

Teisele ESTOLE, mis toimus Baltimore'is USA-s 1976. aastal, kogunes 13 laste- ja 44 täiskasvanute koori, lavale mahtus 800 lauljat. Järgnevale ESTOLE 80le Rootsi pealinnas Stockholmis, kus linna tsentrum oli – ikkagi Brežnevi hiilgeajal – üleni kaunistatud sinimustvalgete lippudega, tuli kokku 90 koori 1200 lauljaga. Seda ilusat üritust ilmus Eesti NSVst teiste seas justkui „üle vaatama” toosama Andrus Roolat, kes on Rein Kordese nime all avaldanud Kodumaa kirjastuse kaudu ilmselt kõige räigemad paskvillid väliseestlaste vastu.

Rootsi pressis ilmus 1980. aasta suvel balti teemadel 626 kirjutist, mis on igati märkimisväärne number. Väljaspool Rootsit kajastusid pidustused ja nendega seotud vabadusnõue ulatuslikumalt Lääne-Saksamaa suurtes üleriigilistes väljaannetes, samuti Šveitsis. Järgnevale 1984. aasta ESTOLE Torontos kogunes „kaugelt üle 20 000 eestlase”.

Loomulikult korjati ja säästeti raha ning sõideti-lennati need pikad vahemaad üle maade ja merede maha mitte selleks, et konkureerida Eestis peetavate laulupidudega. Ei, koguneti puhtast kaasmaalastlikust rõõmusest ja kindlast tahtest näidata maailmale, et me eestlased ikka eksisteerime ja meil on oma kindlad arvamusel, soovid ja nõuded!

Repertuaaride kohta tasub välja tuua niipalju, et Geislingenis, Stockholmis ja Torontos ei lauldud Stalini suurusel ega Lenini vägevast sammust. Ei keelatud, salastatud ega võltsitud vanade eesti laulude tekste, nagu hakati tegema Eesti NSVs. Näiteks Mart Saare „Leelos” muudeti „ihkame ju ikkest lahti” möödaniikuks, „ihkasime ikkest lahti” jne. Välis-Eesti suvekodudes ikka ja jälle lauldud Viktor Konstantin Oxfordi juba 1916 loodud „Meil merivood ...” tulevikku suunatud refrään „Saa vabaks Eesti meri” kaasajastati ENSVs sovetlikult „Jää vabaks ...”. Väliseesti noorte seas populaarsed Enn Võrgu „Eesti on me isamaa” (1934) ja Juhan Aaviku juba 1938. a. laulupeol esitatud „Õnne, Eesti rand ja saared” kadusid täiesti, jne.

Veel: Stockholmi esimese (1948. aasta) laulupeo üldjuhina tegutses sama mees, kes oli juhtinud ka viimast sõjajärgset, 1938. aasta XI rekordilise osalejate arvuga laulupidu Tallinnas. See oli Vabadussõja vabatahtlik, Eesti Lauljate Liidu esimees ja Tallinna Konservatooriumi kauaaegne direktor, professor Juhan Aavik. Teda kutsuti 1957. aastal *honoris causa* ka esimeste Kanada Eesti Päevade laulupeo juhatajaks. Tema kohta ei saaks kuidagi väita, et ta oluks eesti muusika ajaloo oma õpilasest Gustav Ernesaksast pisem või nigelam. Vastupidi: Aavik oli, nagu tunnistab Ernesaks oma mälestustes, tema suur eeskuju. Veel aastaid juhatas Aavik Stockholmis omanimelist suurt ja kõrgetasemelist segakoori (1944–).

Välis-Eestis, vähemalt Rootsis, lauldakse Eesti Vabariigi aastapäeva aktustel ikka, püsti ja püstipäi, Aaviku 1933. aastal Eestis loodud „Hoiu, Jumal, Eestit”. Sedagi laulu eirati Eesti NSVs ametlikult, kuni Roman Toi selle Ants Üleoja abiga 1990. aastal Tallinna laulupeole viis ja lasi hardunud rahva nõudel korrata kolm korda. Ning pole see Aaviku südamlilik koraalitaoline palve nõrgem ega kehvemalt lauldav kui Ernesaksa nn laulupeo hümn „Mu isamaa on minu arm”. Nii ongi „Hoiu Jumal” mõne viimase aastakümne jooksul leidnud tagasitee iga soliidse eesti koori põhirepertuaari.

Altenstadtis ja Geislingenis astus oma esimesi samme Laulutaat II aunimetuse suunas Roman Toi, kes lõikas hiljem loorbereid Montrealis, Torontos, ülemaailmsel ESTOdel ja lõpuks ka Tallinna laulupidudel. Ja Stockholmis algas 1950. aastatel Harri Kiisa mitmekümneaastane tähelend dirigendina ning eesti muusika mõjuka edendaja ja tutvustajana.

Pealegi olid Toi ja Kiisk, nagu ka Göteborgi ja Stockholmi Eesti Meeskooride pikaajalised dirigendid Eero Tarjus ja Lembit Leetma, ja küllap ka New Yorgi suure Eesti Meeskoori dirigent Manivald Loite, olnud Tuudur Vettiku õpilased. On raske ette kujutada sirgjoonelisemat järjepidevust eesti sõjajärgses koorimuusikas kui Juhan Aaviku, Eduard Tubina ja Tuudur Vettiku kaudu. Järgmises generatsioonis aga läbi Olav Rootsi, Roman Toi ja Harri Kiisa. Niimoodi kindlustati Välis-Eestis soliidseim mõeldav eesti koorilaulu tase ja sellega kaasnev, võltsimatult normaalne eesti rahvuslik hoiak.

Ida pool Läänemerd pidi aga kõik jääma Moskvast juhitud ideoloogiliste päitsete raamesse. Paneme tähele, et samal, 1950. aastal, kui loodi Uues Maailmas suured New Yorgi ja Toronto eesti meeskoorid, esitati ENSV laulupeol esimeste lauludena A. Aleksandrovi „Kantaat Stalinist”, G. Ernesaksa „Laul Stalinile” ja E. Kapi lausa pilkav kantaat „Rahva võim”. Oligi nii, et puhtalt eestipärane koorilaulu traditsioon jätkus eeskätt väliseestlaste seas, nimelt Saksamaal ja Rootsis, hiljem ka Kanadas ja USA-s ja mujalgi, ning vähem anastatud ja totalitaarses Eesti NSV-s. Alles mõni aasta pärast NLKP XX parteikongressi 1956. aastal hakati Eestis aeglaselt, samm-sammult lõdvendama ka muusikute ohje. Aga just koorilaulu ja laulupidude kaudu suudeti Eestis Gustav Ernesaksa eestvedamisel ametliku nõmeduse ja labasuse kiuste säilitada ja arendada seda, mida lähemalt defineerimata ja häbenemata nimetame *positiivseks rahvuslikuks eestluseks*. Alles 1990. aastate alguses said mõlemad eesti koorilaulutraditsioonid õnnelikult kokku sulatatud.

Kahtlemata mobiliseerisid need Eestis „vähemtuntud” laulupeod ja ESTO-d väliseestluse rahvuslust ja vaimsust. Nad innustasid püsivust keerulistel aastakümnetel, kasvasid peale uusi generatsioone, mis kõik kokku veerand sajandi eest võimaldas väliseestlastel panustada küllalt märkimisväärselt Eesti Vabariigi taasiseseisvumise heaks.

Kokkuvõte ÕESI koosolekul 3.2.2016 peetud ettekandest.

Ilmunud: Hain Rebas, Eesti koorilaulu lõhestatusest nõukogude aastail. – Mäetagused 63, 2016, 129–150

Eesti veetornide ajaloost ja tänapäevast

Arvo Järvet

Veetornide ehitamine ja kasutamine, samuti nendest loobumine kajastab tehnika ja veevarustuse arengut, mida on mõjutanud ka sotsiaalmajanduslikud olud ning uuendusmeelsete mõjukate juhtide ja inseneride püüdlused. Võrreldes enamike Euroopa riikidega on Eesti veetornide ajalugu lühike, sest looduslikud tingimused on Eestis soodsad, et majapidamise ja väiketööstuse jaoks hõlpsalt vajalikku vett saada ja tarbijatele juhtida. Tööstuse areng, linnade kasv ja eriti raudteede rajamine põhjustasid 19. sajandi teisel poolel olukorra, kus veevarustuseks tuli hakata kasutama uusi tehnilisi lahendusi, millega kaasnes ka veetornide ehitamine.

Esimesed veetornid Eestis ehitati 1860. aastate lõpus ja 1870. aastate alguses seoses Narva–Tallinn–Paldiski raudtee rajamisega ja suuremate tööstusettevõtete ehitamisega (Kreenholmi vabrikud Narvas). Balti raudtee ehitamisega oli ette nähtud veetornid I, II ja III klassi jaamades, mille keskmine vahekaugus oli 20–25 kilomeetrit. Analoogselt toimus hiljem ka teiste raudteeliinide, sh kitsarööpmeliste teede rajamine, kus veetornid olid väiksemad ja madalamad. Sõjaelsest ajast on pärit arhitektuuriliselt silmapaistvad veetornid Rapla–Virtsu raudteeliinil (Märjamaa, Vigala ja Lihula). Suurema osa raudteejaamade veetornidest õhkisid Teise maailmasõja ajal vastavalt 1941. ja 1944. aastal taganevad vene ja saksa väed. Sõjajärgseil aastail enamik neist taastati, kuid mitte kõik ja mitte algsel kujul. Auruvedurid olid kasutusel kuni 1970. aastateni, pärast seda enamik raudtee veetorne kaotas oma tähtsuse. Osana raudteearhitektuurist on nende väärtus tänapäeval eelkõige ansambiline, kus väärib kindlasti hoidmist ka raudteejaama juurde kuuluv veetorn.

Suurte tööstusettevõtete ehitamisega püstitati rohkesti veetorne 19.–20. sajandivahetuse aastakümnetel: Tallinnas Volta, Dvigatel, Arsenal ja laevaehitustehased ning Lutheri vabrik, Pärnus Waldhofi tselluloosivabrik, Sindi tekstiilivabrik, Kohila paberivabrik. Waldhofi tselluloosivabriku veetorn on olnud läbi aegade Eesti kõrgeim – 48,5 meetrit. Samast perioodist on pärit mõisate esimesed veetornid: Raadi, Sangaste, Taheva, Taagepera, Maarjamäe, Vana-Vändra, Vasalemma, millest enamik on ehituslikult säilinud praeguseni.

Kahe sõja vahelisest perioodist lisandusid Ellamaa elektrijaama, Viljandi tikuvabriku ja Tootsi briketitehase veetornid, mis kõik kujutasid endast administratiivhoone kõrgemaid osi, kus paiknesid veepaagid. Peamiselt 1950. aastatel ehitati kiirendatud korras Lääne-Eestis uued kalatööstused (kalakonservitehased), mille juurde kuulusid üleliiduliste tüüplahenduste järgi ka veetornid. Neist on praeguseni säilinud Kõrgessaare, Haapsalu ja Virtsu veetornid. Analoogselt ehitati tornid Audrus ja Tõrmas, et varustada veega karusloomakasvandusi.

19./20. sajandi vahetuse aastakümneist pärinevad esimesed linnade veevärgi veetornid Tallinnas Tõnismäel (1882), Narva-Jõesuus (1893) ja Viljandis (1908) – need kõik on praeguseni hästi säilinud. Neist Viljandi veetorn rekonstrueeriti ja avati külastajaile 2001. aastal ning see on kujunenud linna üheks huvipakkuvamaks vaatamisväärsuseks. Nõukogude perioodil püstitati umbes 30 veetorni linnade ja suuremate maa-asulate ühisveevärgi väljaehitamisel. Maal ehitati veetorne peamiselt sovhooside keskasulaisse 1950. aastatel, sest riik tagas selleks vajaliku finantseerimise. Sovhoosiasulaile iseloomulikke silikaattelistest ümmarguse põhiplaaniga veetorne on praeguseni säilinud peaaegu kõigis maakondades. Linnade veevarustuse viimased veetornid on pärit 1970. aastaist ja need ehitati veetorn-elamutena, kus hoone alumise osa moodustas kuni viiekorruseline elamu, mille peale üles ehitati tavaliselt monoliitset raudbetoonist veemahuti. Tooniandvad on need ehitised mitmes maakonnakeskuses (Kuressaare, Haapsalu, Viljandi, Paide, Võru, Valga) ja mõnes väikelinnas (Elva, Kunda). Nähtavasti võeti eeskujuks Tartu linna veetorn-elamu 1939–1940. aastast, mis on Eesti 20. sajandi veetornide kõige silmapaistvam ehitis, autorid arhitekt Voldemar Toppel ja insener Voldemar Onton.

Kokku on Eestis viimase 150 aasta jooksul ehitatud umbes 280 veetorni, millest rohkem kui pooled on säilinud, osa neist ümberehitatud kujul. Enamik eesti veetornidest, nii tsaari- kui ka iseseisvumisajast ning nõukogude perioodist on sarnase ilmega ja detailikäsitlusega tüüpprojektide järgi püstitatud ehitised ning kajastavad kroonuarhitektuuri. Selles mõttes on erandiks linnade esimesed veetornid Tallinnas ja Viljandis, Tartu linna veetorn-elamu 1930. aastate lõpust ja mõisate veetornid.

Praegu on veel kümme veetorni veevarustussüsteemides kasutusel, kuid enamik säilinud veetorne on kasutuseta ja nende seisund üha halveneb. Oluline on veetornide jaoks nende edasise (teisese) kasutusviisi leidmine, kuid see on kulgenud väga vaevaliselt. On üksikuid suurepäraseid näiteid veetornide taaskasutusest: Viljandi, Lasva, Raadi mõisa, Antsla rdtj, Türi rdtj veetornid. Koostatud on huvitavaid projekte ja kavandeid taaskasutamiseks: Tõnismäe, Bekkeri laevatehase, Ülemiste, Raasiku rdtj, Kohtla-Järve veetorn, kuid enamik veetorne ootab oma saatust. Samal ajal on paljud veetornid hästi tuntud maamärkidena, mis väärtustab neid maastiku visuaalsete elementidena ning pärandkultuuri objektidena nii maal kui ka linnades.

Kokkuvõtte ÕESI koosolekul 23.2016 peetud ettekandest.